

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ПЛАНИНИ И МОРЕТА В БЪЛГАРСКИЯ ЮНАШКИ ЕПОС

Константин Рангочев

1.0 Настоящото изследване разглежда някои от конституентните характеристики на епическото пространство, изразени чрез епически топоними номиниращи планини и морета в българския юнашки епос. Необходимо е да се подчертае, че са ексципирани само част (макар и важна) на епическите топоними и топоси - т.е. обект на изследване е част от епическото пространство.

1.1 В основата на изследването е СБНУ т.53 "Български юнаши епос" и на този етап от изследването се използва само ономастичната информация от тома.

1.2 Този том е избран поради тясната хронологична рамка на неговото записване (1961 - 1964 г.) и дава относително пълна информация за състоянието на епическата традиция, език и т.н. към този исторически момент¹.

1.3 Важно е да се подчертае, че съществуват редица проблеми, които не се изследват и интерпретират на този етап: съотношение между "реални" и "епически" топоними (т.е. какви са детайлните връзки между епическото, социалното, митологическото, етногеографско и т.н. пространство), дали когато един връх номинира цялата планина е налице процес на заместване *pars pro toto* и т.н.

2.0 *Епически планини*. В СБНУ т. 53 се откриват четиринадесет онима и един апелатив: Балкан - 1, Витоша - 3, Демир капия - 10, Ела планина - 1, Качаник планина - 1, Кукул планина - 1, Пирин планина - 11, Разбим планина - 1, Разбой планина - 3, Стара планина - 10, Шар планина - 2, Шарен планина - 1, Янина планина - 5, Янеч планина - 1. Апелатива планина е с честота 49. С най-висока честота от онимите са Пирин планина - 11, Стара планина - 10 и Демир капия - 10.

2.1 Очевидно е, че *епическите планини* в българския юнашки епос са предимно от Западна България и обемат пространство от Централните Родопи на изток до Косово поле на запад, и от Балкана на север до беломорието на юг.

2.2 Важното заключение е, че липсва центърът на описваната географска област - планината Рила (ако не се разглежда онимът Рилски манастир). Очевидно е, че при епическите песни онимите описват по-скоро периферията на епическото пространство, границите, а не неговият център.

5. *Епически морета*. Номинират се с пет онима и един апелатив. Онимите са Бело море с честота 26, Черно море (с вариант Църно море и т.н.) - 8, Синьо море - 6, Слано

море - 1, Северни морета - 1. Апелативът море е с честота 14.

5.1 *Епическите морета* номинират покрайнините на българската етническа територия. Два от тези онима могат да бъдат условно локализирани в хоризонтален план - Черно море (на изток) и Бяло море (на юг). Онимът Северни морета може с успех да се предположи, че номинира северната българска покрайнина. Може да се допусне, че Синьо море и Слано море² номинират запада на етническата територия.

6.0 Съществена за изследването е предпоставката, че в българския юнашки епос е отразено специфично митологично разбиране на пространството. Епическото пространство се представя не като признаков континуум, а като съвкупност от обекти, които имат собствени имена³. Това означава, че колкото повече обекти от описваното пространство са назовани (или са с голяма фреквентност!), толкова това описание е по-богато⁴. Важно е да се подчертае, че самото описание посредством имена на обекти от пространството придава относително ограничен и затворен характер на самото пространство (т.е. наличието на обекти формира обема, размерите и т.н. на самото пространство). "Преди 101 години Риман е казал, че съществуват две и само две възможности: или пространството е дискретно (т.е. съставено от отделни цели части - б.м. К.Р.), тогава неговата метрика е заложена в НЕГО САМОТО (подч. мое. - К.Р.), тя се дава чрез прост сбор от дискретни елементи; или пространството е непрекъснато, тогава неговата метрика не може да бъде заключена в него самото, а трябва да се определя, по тогавашната терминология на Риман, от външни сили."⁵ Ако чрез своята теория А. Айнщайн показва, че метриката на реалния свят - четимерното пространство-време - се отнася към втория от посочените типове (определя се от масата и различните видове енергии), то епическото (като част от митологичното) пространство безусловно спада към първия тип⁶. Това показва, че освен наличието на много номинирани обекти, които структурират епическото пространство, не по-малка значимост има и съответната фреквентност на топонима в даден корпус от текстове - тук СБНУ "Българския юнашки епос".

6.1 Явно е, че *епическите планини и морета* (заедно с другите топоними) конституират епическото пространство. Ако се разгледат внимателно песните, в които те се срещат, то може да се установи, че всъщност те маркират центъра и границите на епическото пространство. Топонимите се "наслагват" върху географското пространство, като го реструктурират и определят. В този процес структуроопределящо е митологичното пространство. Епическото пространство притежава следните черти: "струпане" на сакралност в едни точки и "липса" в други, "мрежовост", непряка връзка с реалното етногеографско пространство⁷.

В случая е важно да се отбележи, че високата знакова функция има и съответно честотно изражение. Това особено ярко се вижда от високата честотност на онима Демир капия. А е известна неговата семантика на граничен, медиаторен (и по хоризонтала, и по вертикала) топос⁸.

6.2 Съществуният въпрос в случая е - какви са измеренията на епическото пространство - хоризонтални или вертикални? По всяка вероятност в българския юнашки епос чрез епическите планини е отразена много по-плътна хоризонталната индоевропейска космография⁹. Това особено ярко се вижда от високата честотност на онима Демир капия. Има обаче най-малко седем такива топоса по българските земи: 1. Демир капия в Рила, на вододела между Искър и Места, 2. Демир капия в Северен Пирин, 3. Демир капия на

Места в началото на Неврокопската котловина, 4. Демир капия на Долна Места при Зияховското поле, 5. Демир капия на Вардар, 6. Демир капия на Шуменското плато и 7. Демир капия ("Железни врата") на Дунав. Количеството на тези топоси показва, че при този топоним надделява неговата съотнесеност към хоризонталната космография.

6.3 От друга страна *епическите морета* са с ясна цветова маркираност (същото важи за хидронима Дунав - той най-често е бял). Може с успех да се предположи, че цветовата маркираност е признак за вертикална диференциация. Във вярване от с. Белица, Горен Рупчос, Средните Родопи ветровете са братя и се подреждат по старшинство: най-голям е Белия вятър, след него са Поряз и Черния вятър, който идва от Черно море¹⁰. В баене от с. Главановци, Монтанско се казва:

Свека държава ветар има,
свеки ветар боя има:
син ветар, бел ветар,
бембелов ветар, оранджув ветар,
сив ветар, самодивски ветар,
самовилски ветар.¹¹

По аналогичен начин е цветово маркиран байракът на хайдушката дружина - той е бял, червен, най-често син-зелен¹². Важно е да се отбележи, че Бело море има изключително висока фреквентност и според нея този топоним маркира центърът на епическото пространство (но от гледната точка на моретата), но предимно във вертикален план. По този начин епическите морета се подреждат в нисходяща йерархия *бяло - черно - синьо*¹³. Това се подкрепя от вярване от с. Джурково, Горен Рупчос, Средните родопи, че Ковчегът на Дядо Ной след Потопта се е спрял при изворите на Бели Дунав¹⁴. Влашката земя от юнашкия епос се намира отвъд Дунава, а нестинарското село Влахово на юг - т.е. към Бяло море.¹⁵ От друга страна топонимът Демир капия в Рила се намира точно на вододела между Бяла Места и Бели Искър.¹⁶

7.0 Гореизложеното показва, че двата типа топоними - *планини и морета* показват различна съотнесеност към хоризонталната или вертикалната организация на пространството в българския юнашки епос. Въпреки че той е типично западнобългарско явление (в Източна България неговата функция на фолклорно историческо познание изпълняват хайдушкия и коледарския епос), юнашкият епос обема цялата българска етническа територия в хоризонтален план¹⁷. От друга страна епическите топоними и особено *моретата*, маркират едно древно ментално състояние¹⁸, което разглежда геометрията на заобикалищия българина свят като доста по-сложна от дву- или триизмерната.

Бележки

1. Рангочев К., "Структурни особености на епическия текст (по материал от българския юнашки епос)", Канд. дис., С., СУ "Св. Кл. Охридски", 1993 г., Глава II.
2. От стб. сланъ - 'солено'. Вж. Младенов Ст., "Етимологически и правописен речник на българския книжовен език", С., 1941.
3. Лотман, Ю., Успенски Б., "Миф - имя - култура", ТЗС, Т. V.
4. "Обкръжаващото човека пространство се характеризира не толкова с

топографска, но и със семантична дискретност. С други думи на различни части от пространството като правило се приписват различни значения от най-общ вид: положителни или отрицателни.” - **Байбурин А.К.**, “Жилище в обрядях и представлениях восточных славян”, Ленинград, 1983, 34 - 35.

5. **Тамм, И.Е.**, “А.Эйнщайн и современная физика”. - Сб. “Эйнщайн и современная физика”, Москва, 1956, 91.

6. Интересно е наблюдението на И. Тамм, че в микрокосмоса пространството е дискретно - от пръвия, посочен от Риман тип. - **Тамм И.**, Цит.съч., 92 - 93. Вж. в този аспект **Ахундов, М.**, “Концепции пространства и времени: Истоки. Эволюция. Перспективы”, Москва, 1982 г.

7. **Рангочев К.**, Цит. съч., 84 - 120

8. **Моллов, Т.**, “Железните врата” - произход и място в пространствения модел на българския коледен цикъл”, Доклад, четен на VIII Национална конференция на младите фолклористи, Копривщица, 1983 г.

9. **Добрев Ив.**, “Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение”, 1982.

10. Рада Стоянова Димитрова, р. 1919 г. в с. Джурково, обр. VIII кл. земеделие, Архив на Асоциация “ОНГЪЛ” (ААО), с.Белица, 1999 г., Папка No.1, 25.

11. Баене от с. Главановци, Монтанско, Мария Ценова, Иванова, р. 1931г. в с.Копиловци, Чипровско, обр. 4 кл., килимарство, овчарство. Зап Ив. Тодорова на 12.04.1983 г. - Вж. Малчев Р., “Фолклор и религия (по наблюдения върху културните пространства на Рилския и Бачковския манастир)”, Дисертация, С., 1999 г., 89 - 90.

12. **Ненов Н.**, “Българската хайдушка елика”, С., ИИК РОД, 1999 г., 51 - 99.

13. Ср. поговорката “Вятър те вее на бял кон.” Тук вятърът очевидно е бял.

14. Стоян Тодоров Славчев (Дядо Османко), , р. 1906 г. в с.Джурково, общ. Лъки. ААО , с. Джурково, 1996 г., Папка No.3.

15. **Калоянов, А.**, “Българското шаманство”, С., 1995, 75 - 92.

16. Същевременно е ясна връзката на белия цвят с канската институция при прабългарите.

17. Това възприемане на света в края на XX в. става все по-актуално - някои типове пространството имат “фрактална” геометрия - Вж.: **Пригожин, И., Стенжер, И.**, “Новата връзка. Метаморфоза на науката”, С., 1989.

18. **Рангочев, К.**, “Топонимите в българския юнашки епос”, Сборник в чест на проф Н.П.Ковачев “Ономастично и лингвистично пространство на езика: астроними, вентоними, еортомими, зооними, фитоними, хрононими и др.” Т.1. В.Търново, 1996.